

II.

AZ ERDÉLYI LÉLEK, az annyit megénekelt, leírt s oly sokféle szempontból megvilágított erdélyi lélek és szellemiség ölt testet a művészetben is, annak sajátos formanyelvén beszélve; a művészettörténet épp olyankor lát neki legbonyolultabb feladatának, mikor egy tájegység műalkotásaiban a művészet-teremtő nép legfőbb jellemvonásait kutatja, avagy amidőn általánosan ismert nemzeti sajátosságok lecsapódását keresi a műemlékek arculatán. Erdély tekintetében itt éppen különleges probléma előtt állunk, még akkor is, ha művészettörténelmileg a Kárpátmedencéhez tartozik e föld s a rajta kivirágzott művészet szerves és elidegeníthetetlen része az egyetemes magyar művészetnek; az erdélyi művészet az ország többi részének műgyakorlatától eltérve, egyéni zamatú vonásokat nyújt s jól tudjuk, hogy a magyar s a székely nép mellett az egyéb, Transszilvániában élő törzsek is építettek, festettek és faragtak. El kell tehát különíteni Erdély műtörténetírójának e sokarcú művészeti tevékenységből mindazt, ami kétségtelenül magyar s éppen *erdélyi magyar*, ha az uralkodó történelmi szellem művészeti megnyilvánulását akarja látni; s vajjon kínálkozik-e erre jobb lehetőség, mintha a várak s a kastélyok zártnak tekinthető emlékcsoportjával foglalkozunk? Az utóbbi évtizedek európai művészettörténetében szinte Homeros szülőhelyeként szerepel Erdély, melynek műemlékeiről egyazon hévvel bizonygatták, hogy túlnyomórészt német, majd, hogy főleg bizantino-román jellegűek; s ha van műfaj, amelyet a tudós igények kénytelenek voltak megkerülni, a kastélyok, udvarházak építésze ez, amelyekről lehetet-

len állítani, hogy nem-magyar akarat hívta őket létre. Nemzeti műtörténetünk szempontjából így különös jelentősége van ez úrlakoknak, még akkor is, ha ezek pompában, nagyszerűségben, művészeti fényben s így általános értékben nemcsak a franciák, olaszok, osztrákok, hanem a dunántúliak mellett is elmaradnak.

E kastélyok történetét s művészetét aligha értenénk meg, ha elődeik, a várak históriájába nem nyerhetnénk bepillantást s ha nem ismernénk a történelmi szükségszerűséget, amely azoknak létét Erdélyben olyannyira fontossá emelte. Általánosan ismeretes, hogy a vár és a kastély típusát különben sem könnyű egymástól élesen elválasztani bizonyos korokban; a középkor, majd a reneszánsz kimagasló családjainak otthona s egyben uralmának alapja az erődített vár s éppen Erdélyben volt szükség egészen a XVII. század végéig jól körülbástyázott védőműveket emelni. Elvértve a XVI., de méginkább a XVII. században azonban már megjelenik az átmenetinek nevezett típus, a várkastély, hogy helyét a XVIII-ikban átadja az erődítetlen kastélynak s kisebbméretű udvarháznak, melyeknek száma Erdélyben jóval több, mint amennyit az eddigi kutatás számon tartott. Alig van viszont úriak itt, melynek helyén egykor ne vár emelkedett volna s melynek alapzatából ne kerülhetnének elő XV., vagy XVI. századi kövek; csaknem az egész emlékanyagot felsorolhatnánk, ha neveiket ide akarnánk jegyezni. Olykor a vár-előd alaprajzának területi megkööttsége határozza meg a kastély-utódot, melynek típusos példája Gernyeszeg; máskor a régi épület mintegy magja a későbbi komplexumnak, mint a bonchidai kastély románkori alapzatú északi oldala s nem ritka eset, hogy egész épületszárnyak s bástyák maradnak meg a kastélyban újjáöltöztetve. Az alapjától fogva újonnan emelt kastélyok is ragaszkodnak a régi képhez és mintához; földrajzi helyzetüket is az illető vidék fölött egykor uralkodó várak határozzák meg, kivált, ha az erősség nehezen hozzáférhető hegycsúcsot koronázott. Így építteti Bethlen Gábor a Magna Curiát a dévai vár tövébe, Rákóczi György vadászkastélyát a görgényi vár alatt, vagy Bethlen István fejedelem Küküllővára kastélyát az erősség helyétől eltérő alapra; ily példa

még a hadadi, a bethleni kastély s a kisebb gyalui udvarházak. A kastélyok építésanyagát is nem egyszer valamely régi vár omladékaiból hordják össze; Bánffy Dénes a dobokai vár köveiből építteti ki Bonchidát s Bethlen Miklós a glogovicai határon egy iszonyú erős falakból rakott pogányvár alapzatára bukkan, – egy pásztor irányította oda – midőn szentmiklósi házának alapját lerakni készül.

A tömérdek harc, háború, a védekezés lankadatlan ösztöne, amely Erdélynek szerepét a magyar törtélemben oly világosan kijelölte, az erdélyi történelmi léleknek alapjelmét határozza meg. Ha van lelki vonás, amely az erdélyiekre végletesen jellemző, úgy a bizalmatlanság, zárkózottság, gyanakvó óvatosság tulajdonsága ez; önmagukra utalva, nem hihettek senkinek, minden szép szó, erős fogadkozás mélyén sötét hátsógondolatokat, fondorlatos terveket sejtettek s mindig készek voltak kardjukra csapni, ha önállóságuk s szabadságuk végveszélyben forgott. Erdélyt a pusztító küzdelmek végnélküli sorozata szántotta keresztül századokon át s ezt csak megtetézték a belháborúk, a lázadások, a nemzetiségi vagy szociális jellegű forrongások s az öldöklő testvérharcok, pártküzdelmek gyászos következményei. A *bellum omnium contra omnes* sokat koptatott jelmondatánál kevésbé találó illik Erdély történetére; a várak, a római kortól kezdve szakadatlanul épültek a hegycsúcsokon, a hágókban, szorosokban, vízi utak sztratégiai pontjainál s a dombokon, síkföldön, patakpartokon is. Minden fajtájuk bőven volt képviselve Erdélyben; a királyi várak, lovagvárak, parasztvárak, végvárak, a vezető családok castellumai egymást váltották, a falvak egész sora erősíti az Istenházát s így fejlődik ki az egyik legkülönlegesebb erdélyi építészeti alakzat két árnyalata, az erődtemplom és a templomkastély. Hozzá a nagyobb városok is fallal övezik magukat: Fehérvár, Kolozsvár, a szász városok mind bástyák, – kaputornyok mögé húzódnak s onnan figyelik az ellent, a török, német követét, várják a tatár hordákat, a fejedelem, a trónkövetelő hadát, a magyarok a szász sereget s megfordítva; Hóra népe elől a felperszelt udvarházakból Déva várába menekül a magyar nemesség...

Ha erdélyi emlékirókat olvas az ember, lépten-nyomon Gyalu, Almás, Bethlen, Szamosújvár, Görgény, Vajdahunyad, Fogaras, Kővár s a többiek nevével találkozik; ezek, a hozzájuk tartozó rengeteg faluval s uradalommal együtt voltak a szilárd pontok, amelyek az erdélyi urak politikai, katonai és vagyonszerző törekvéseit mágnesként vonzották magukhoz.

Ily rendkívüli méretű várépítő tevékenység láttán, amely a legrégebb időktől szakadatlanul tartott, azt hihetnénk, hogy Erdélyben nagyszerű sorozata emelkedik a gótikus s reneszánsz váraknak, akár a Loire vidékén Franciaországban. Ám a szükségszerűség, s a történelmi erők, amelyek létrehívták őket, okaivá lettek gyors s korai pusztulásuknak is; a háborúk, tűzvészek, rombolások, a várurak változása egymásután tüntették el a hegycsúcsokról a büszke erődítéseket s a XIX. században még a maradványok is egyenlővé lettek a földdel. Alig egynéhány középkori vár maradt fenn épen, az is jobbadán átépítve, későbbi építőstílusok emlékét őrizve; Töröcsvár, Fogaras s Marosvécs a legjelentősebb példák, míg Vajdahunyad vára, a rengeteg viszontagság, tűzvész ellenére is úgyszólván egyetlen, de annál ragyogóbb tanuja az erdélyi gótikus várépítésnek. Ritkán volt alkalmuk a várak urainak birtokukban megmelegedni; alighogy megépítették, tatarozták, már át is kellett adniok a sors végzéséből másoknak. A birtokosok egész sora követi egymást a legtöbb erdélyi vár történetében; maga Vajdahunyad az erdélyi uralkodók sorozatát szolgálja Hunyadi Jánostól a román kincstárig... Gyalu vára például, amely az erdélyi püspökök számára épült, az 1439-i parasztlázadás után, Statileótól Galaczi Mór Péter birtokába kerül zálogjogon, majd Izabellának adja az országgyűlés, elfoglalja Castaldo, utána Géczy Zsigmond, Báthory Endre, a fiscus, Náprágyi Demeter, Sennyei Pongrác, Rácz György. Kamuthi Farkas, Zólyomi Dávid, a Rákócziak, Zólyomi Miklós, Bánffy Dénes, György, az első gubernátor, majd a Barcsayak birtoka. Marosvécs várának urai ritka hosszú sorban következnek egymás után. II. Endre óta Kacsics Simon, Losonczi Tamás, Dezső és István, Ongor János, Szobi Mihály, Werbőczy István, Kendi Ferenc,

Hagymási Kristófné, Bocskai István, Báthory Endre, Wesselényi István, Rákóczi György, Bethlen Gábor, Bethlen Péter, Bethlen Péterné nevét találjuk a tulajdonosok között s a Podvinnai, Lázár, Ártándi, Hegyesi, Rhédey, Kerecsényi, Illésházy család tagjait, míg 1663 óta megszakítatlanul a Kemény-familiáé. Ugyanilyen a helyzet Görgény váránál, Fogarasnál s akárhány kisebb udvarházat is ismerünk, melynek történetében a tulajdonosok egész légiója szerepel, mint Fiádfalván vagy Dobokán; a XVI–XVII. század mozgalmas történeti viszonyai, a nótázások, újraajándékozások, elzalogosítások s a birtokosok erőszakos halála mellett a természetes családi kapcsolatok, a leányágon való öröklődés is oka a várak és kastélyok urai váltakozásának. Szinte ritkaság, ha egyazon család birtokol egy várat nemzedékeken át s kiváltképp ilyen Bonchida, amely hatszáz éve megszakítatlanul a Bánffyaké; Keresd a XVI. század végétől fogva Bethlen-birtok, akár a Kornisoké Szentbenedek. Nem csoda hát, ha a várurak gyors személycseréje kevés alkalmat nyújtott a díszesebb kiképzésre; a hangsúly inkább a védőművek szilárdságán, a falak roppant tömegén, a bástyák erősségén volt, mintsem a díszes homlokzaton. A fejedelemség korában, midőn – Bethlen és a Rákócziak néhány nyugodt évtizedétől eltekintve – állandó volt a birtoklás bizonytalansága s a Damokles-kard a szó szoros értelmében függött az erdélyi urak feje fölött, a vagyont ingó s könnyebben biztonságba helyezhető portékákba, arany s ezüst ékszerekbe, drágakövekbe, fegyverekbe, díszedényekbe, szőnyegekbe, ruhákba, prémekbe, vadbőrökbe fektették a vezető családok tagjai s nem kecses szobrokba s faragványokba a vár homlokzatán, vagy francia módra való fantasztikus tetőkiképzésbe... A dísz s a külső pompa ugyancsak ritka jelenség az erdélyi várépítésben s bár a XVIII. század kastélyépítkezésénél a helyzet sokban enyhül, mégis erős a hagyomány, szűkszavú, takarékos az épületek külső dekorációja s mindvégig az Erdélyre olyannyira jellemző tektonikus gondolat uralkodó alkatukban.

Az a kevésbeszédűség s a tér- és tömegkoncepció világos érvényesülése, amely nemcsak az erdélyi, hanem az egyetemes magyar

építőművészet egyik alapvető jellemvonása, kétségtelenül mély művészetlélektani forrásra vezethető vissza s nemzeti művészetünk egyik fontos ismérve. Mégse hanyagolhatjuk el, éppen Erdély tekintetében a külső adottságból folyó történeti tényezőket, a politikai főhatalom ingatagságából következő általános jogbizonytalanságot, amely a hosszú időkre való berendezkedésnek nem egy esetben kedvét szegte; különös súllyal esnek emellett a latba Erdély rendkívül nehéz építésviszonyai, amelyek lényegében szinte századokon át változatlanok. Már a régibb korokban is igen-igen soká húzódott egy nagyobb szabású építkezés, a viszonylag boldog és virágzó XIV–XV. században is; a fejedelemség korától kezdve már írott s oklevelés emlékekből is nyomon követhető az építkezés előfeltételeinek nyomorúságos volta. Egyaránt kedvezőtlen volt a helyzet mindenkor a tanult építészek, az ahhoz értő jó mesteremberek s az alkalmas építőanyagok hiánya dolgában. Már Mátyás király Budáról küldi le János barátot a kolozsvári farkasutcai templom építéséhez s midőn ismert adataink szaporodnak János király, Fráter György s az első fejedelmek idejéből, tudjuk, hogy behívott olasz építészek, az úgynevezett *fundátorok* vezették a várépítéseket. Domenico da Bologna, a Genga-család tagjai, a mantovai Giovanni Landi, a velencei Agostino Sereha nevei a művészettörténetből már jól ismeretesek; velük működnek együtt az erdélyi magyar kőfaragók, akiknek a homlokzat kiképzés, a kapuk, ablakok, címerkövek elkészítése köszönhető. Bethlen Gábor, a legnagyobb erdélyi építő-mecénás, már szeretné, ha vérbeli magyar fundálói is lennének Erdélyországnak; ezért küldi ki Pálóczi Horváth Jánost Padovába építészetet tanulni. Bármily buzgó s már Kemény Jánostól magasztalt kastély-építő tevékenység folyik Bethlen és az öreg Rákóczi György korában, 1613–57 között, a mesteremberek hiánya állandóan érezteti hatását; Radnótot Bethlen be sem tudja fejezni s az utódjára marad. Az öreg Rákóczi György, aki, Szalárdi szerint „hol Velencéből s más külső országokból hozatván, fő fundáló és kőműves s egyébféle jó mesterembereket, oly szorgalmatossággal continuáltatja” az építéseket, hogy fiának is írja 1644 június 17-én kelt leve-

lében, ossza szét a rabok között az alkalmasokat oly várakban, hol építenek, mint Szamosújvárt, Déván, Fogarasban, Görgényben. Nem csoda, ha ily alkalmi munkásokkal keservesen halad az építés s nem egyszer összeomlik a kész mű; szintén a *Siralmas Krónika* írójától értesülünk, hogy, midőn Rákóczi Gyalu várában nagyszabású építést rendelt 1639-ben (Haller Gábor, a műkedvelő építész-főúr készítette a tervet s ő vezette az építkezést) – a keleti oldalon rakatott öregtorony, mivel a fundátor rosszul fundált s sietett a munkával, mindenestől a vár árkába szakadt.

Ily dolgok történhettek a konszolidáltság oly fénykorában, mint I. Rákóczi György idején; mennyire leromlottak aztán az építésviszonyok a század második felében, mikor a fejedelmi abszolútizmus elfajulása, a hintapolitika csődje s az állandósult vérengzések teljessé tették a zűrzavart Erdélyben az élet minden területén! ... A fejedelmi fénykor fundátorai eltűnnek ekkor s éppen magának Bethlen Miklósnak, e nagy államférfinak s ragyogó írónak emlékirataiból tudjuk, mit jelentett kastélyt építeni Erdélyben a XVII. század hetedik évtizedében. Bethlen már tudatosan kastélyt, világias, franciás, nyílt, kellemes otthont akart magának építeni Szentmiklóson, nem zord, erődített várat, még akkor is, ha „e nyílt építésmód hazámfiainak, kik magokat épületeikbe bé szokták keríteni s mintegy bezárni, egyelőre különösnek tetszett...” Ő is tanul építészetet, mint Haller Gábor s a kastély tervét 1667-ben önmaga készítette, utrechti és leydeni tanulmányai után az architektúra elméletével megismerkedve s francia s olasz tanulmányútjainak emlékét felhasználva. Tömerdek bosszúsága volt e vállalkozásával, mert „jó ahhoz tudó mesterembereket nem kaphattam Erdélyben, mert az igen igen szűk volt”; atyja nem engedte, hogy más országból hozasson kőműveseket s ezért „erdélyi módon, mindent csak jobbágy, tudatlan parasztemberrel pénz nélkül akart szegény végben vitetni”. Színesen s szemléltetően írja le sok keservét az alapok lerakásával, mert olyan emberek dolgoztak, „kiknek soha addig csákány s kalán nem volt kezekben”. A pinceboltokat „egy jámbor jó vén német kőműves Tóbiás tanácsából” kezdte rakatni, aki „még

Bethlen Gábor idejében jött volt el fogott muskatélyos számban” s aztán medgyesi polgárrá terebélyesedett. Tömérdek baja, keserősége volt az építéssel Bethlennek, a kövekkel, a téglákkal, a boltozatok rakásával tenger sokat kínlódott; öt esztendeig tartott csak, míg nagy ügyel-bajjal elkészült a földszint; ő maga pallérokodott, „köemelésben, hordásban a szolgálimmal együtt magam is sokat dolgoztam...” Keservesen írja a nagy államférfi, hogy „énnékem nekem kedvem munkám eszem költségem ment erre egészen az öt esztendő alatt, annyira, hogy a sok tapodás miatt alighogy meg nem köszvényesedtem” – s tanácsul adja maradékainak, hogy „csak mulatságért, kevélységből ne építsenek...” „Úgy látom, nem is Erdélybe való a szép épület, vagy kárba megyén szeme láttára az embernek, vagy veszekedés gyermekének, vagy mind a kettő, vanitas vanitatum”.

Íme, hát Erdély egyik legszélesebb látóköri korbéli férfi a későbbi kancellár, író és világfi, maga hordja a téglákat magatervezte kastélyához – mily másképpen volt ez messzi Galliában, a Napkirály fényes udvarában! Nem is csupán jobbágyok dolgoznak, hanem, mint Teleki Mihály 1686-i geryeszegi építésénél, a nemes ifjak, az apródok cipelik a fát, a téglát s a követ; Cserei írja, a történetíró, a nagyúr egykori apródja, kinek a Teleki elleni túlzott elfogultsága nem utolsósorban kőműveslegényi emlékeiből fakadt...

Nem sokkal kedvezőbbek az építésviszonyok a XVIII. században, a kastélyépítés voltaképpen idejében sem. Hiányzik ehhez a vezető főurak anyagi ereje s tehetsége; távolról sem alakultak ki ekkor Erdélyben akkora latifundiumok, mint Magyarországon s még a legvagyonosabbaknak, a Bánffyoknak, Telekieknek, Hallereknek, Bethleneknek sem voltak akkora lehetőségeik, mint az Esterházyaknak, Forgáchoknak, Pálffyoknak, Erdődyeknek, Károlyiaknak, Csákyoknak, Batthyányoknak, Grassalkovichoknak s a többi vezető magyar családnak. Erdély ekkor, a XVIII. században, voltaképpen elszegényedett s a birtokmegosztás jóval kevesebb túlhatalmat adott a főnemeseknek, mint a Dunántúl, vagy a Felvidéken: oly méretű s oly fényűző építőtevékenységről, mint aminőt

Esterházy Fényes Miklós fejtett ki Eszterházában, a Királyhágón túl szó sem lehetett. S ha volt valaki, ki nem sajnálta a pénzt, anyagi erejét a kastélyépítés pompájára, mint Bánffy Dénes, az egészen eladósodott – ha más szenvedélyei miatt is – s birtokai zálogba kerültek; az erdélyi építkezés ekkor is súlyos, kockázatos vállalkozás volt, bár a század közepe táján már több kiváló építőmester él Erdélyben, egész mesterkörök alakulnak ki Kolozsvárt, Vásárhelyen, Brassóban és Szebenben s legalább mesterembert nem kell külföldről hozatni.

Több kastély s barok palota építéstörténetét tártuk már fel részletekbemenően s így tudjuk, mily ügyel-bajjal, vesződséggel épültek fel e házak s kastélyok, mennyi idő múlt el, míg a kőműves-pallér hol itt, hol ott nagy sürgetésre megjelenni kegyeskedett; soha semmi nem vágott össze, vagy nem volt kőműves, vagy nem készült el idejére a messzi vidékről „vecturázott” faragott kő, a cigányok vetette téglá, vagy nem volt pénze az udvarbírónak, hogy fizesse a munkásokat s akkor hirtelen odébbálltak. Állandó baj, civakodás, bosszúság forrása volt mindez s közben évtizedekig húzódtak el a legszerényebb építkezések is; az erdélyiek időérzéke, rendkívüli konzervativizmusuk miatt, még a magyarországiakénál is lanyhábban működött. Bánffy Dénes gróf, Bonchida díszesítője, midőn fia, György, a gubernátor, a családi építoszzenvedélytől hajtva a híres kolozsvári palota építéséhez fog, keserűen írja neki: „– Láddé fiam már én próbáltam azt, amit te most kezdesz próbálni, én tudom, mit ér az erdélyi mester ember, mert nem csak hogy rossz munkát tészem, de e mellett az ember soha végét nem éri, akármilyen erős contractust is tsinálljon véle...” Tizenöt évig is épül a palota, amit a helyi viszonyok között nem is tarthatunk soknak, hiszen tizenhárom évig készül a csöpp vásárhelyi Toldalaghi-palota s ugyanennyi ideig tart, míg a földszintes hadadi Wesselényi-kastélyt tető alá hozzák. Zsibó nagy kastélya harminc évig készül s ennél is tovább Gernyeszeg, amelyről az építésvezető udvarbíró, Zudor Pál uram írja egy levelében 1785-ben: „– Isten láttya talán meg is sirattya az, akinek ez a castély fog jutni osztályba,

pokolba vetné az ember a pinzt úgy kell rá...” Se szeri, se száma a peres ügyeknek, amelyeket a grófok indítanak az elszökött vagy a megegyezéseket fumigáló pallérok ellen s másrészt az öreg Schuch-

bauer Antal, Erdély nagy barokszobrása, a kormányzék előtt kénytelen Toldalaghi Lászlót perbefogni tizenkét évi elmaradt béréért. Ily körülmények között aztán nem csodálni, hogy az erdélyi kastélyépítés nem emelkedhetett Ráckeve, Eszterháza, Kismarton, Féltorony, Edelény, Cseklész, Gödöllő színvonalára. A XIX. század elején meg éppen bekopogtat az anyagi nyomorúság, a napóleoni háborúk, a devalvációk s a ferenci abszolútizmus nyomasztó kora, s midőn Bethlen Lajos Kerlésen messzi földön megcsodált kastélyt s parkot hív létre, 100.000 forintjánál is többre kerül s emiatt is megy csödbe; életműve mégis hiábavaló erőfeszítés volt, mert 1843-ban az oláhok vandál módon feldúltak és elpusztítottak mindent. Toldalaghi Ferenc hatalmas kastélyt akar építeni Koronkán, de az erdélyi vasútépítés szerencsétlen vállalkozásában tönkremegy, húszezer holdja elúszik; Bánffy József, a gubernátor fia, csak tervezget, évtizedeken át hatalmas klasszicista építéseket Bonchidán, míg tisztartói, szolgálai szemét is kilopják s elsikkasztják tenger jövedelmét. A nagy mecénási nekilendüléseket a XIX. században sem követi szerencse; Erdélynek a nagy nyugati centrumoktól való távolsága, magárahagyatottsága, szegénysége, urainak korlátozott anyagi módja, építésviszonyainak elmaradottsága nem engedi, hogy a nagyratörő építő-álmok testet öltsenek. Ezért vannak annyian Erdély kastélyai között a kevert jellegűek, átépítettek, ezért annyi a toldás-foldás, halmozódnak egymásra a különféle stílusok konglomerátumai; mit az apa kezd, csak fia folytathatja, más mesterekkel, más világ s ízlés jegyében s nem egyszer a kegyetlen ükunoka kiforgatja az ősi otthont régi képéből, vagy éppen földig lebontatja.

TALÁN SÖTÉT e kép s szomorúak a negatívumok, ahogy Erdély kastélyépítészetének bevezető fejezetéül felrajzoltuk azt, de mindezt látva és megértve, belepillantva a történelmi kényszerűségek, anyagi nehézségek, torzónak maradt nagy lendületek háttérébe, közelebb jó, emberibbé válik előttünk s sokkalta becsesebb lesz számunkra mindaz, amit ennyi gond, küzködés, történelmi és elemi csapás és az anyag tehetetlenségének lehúzó súlya ellenére is Erdély urai alkothattak és építhettek. Annál erősebben érezhetjük át, mit jelent az, ha a szellem ereje győzedelmeskedik béklyói fölött s többre értékeli a lelkeséget, amely állandóan a tragédia árnyékában élt, de nem ismerte a lemondást; szívósan, csüggedetlenül magasbatörni készült, ernyedetlenül tartani akarta európai rangját, méltónak akart maradni a nyugati szellemhez és művelődési színvonalhoz s nem akart lesüllyedni a Kárpátoktól keletre vagy délre eső népek alantas rangjára. Nyugatra néztek Erdély urai, még nyugatabbra, mint testvéreik a hegyeken innen s ha tengernyi baj s gyötrődés között is, de művészetet teremtettek, ápoltak, pártfogoltak s még hozzá valamely egyéni, másutt meg nem található jellegű művészetet. Szerényebbek, szótalanabbak, jóval kevésbé nagyszerűek Erdély kastélyai, mint nyugati társaik, de tulajdon karakterük van, egyéni alkatuk s ez adja meg nekik műtörténeti és nemzeti jelentőségüket.

Hogy ezt az erdélyiességet megismerhessük, a művészeti transzszilvanizmust fogalmi nyelvre lefordítsuk, s egyben annak lényegét megérezzük, előbb apró részletekre bontva kellett elemeznünk e kastélyok építészeti megjelenését, az irányító stílusok hazai fázisfejlődését a módszerességgel, ahogyan a felvetett tétel jelentősége megkívánja. Ismernünk kell az alkotók lelkeségét, az építetőkét s a tervezőkét épp úgy, mint a névtelen munkásokét; nemzeti-népi sajátosságaikat, az örökséget, mit vérükben hordoznak s azokat az egyetemes szellemi áramlatokat, amelyek az erdélyi műveltséget és művészetet befolyásolták s az európaiság részesévé tették. Éppen arra a partikularitásra kell rámutatnunk, amelyet Erdély kastélyai mind az európai, mind a magyar kastélyépítészet jel-

lemén belül képviselnek; nem idegenül, elképesztően ható mozzanatok ezek, hanem olykor egészen finom árnyalatok, mint aminők a testvért a testvértől, vagy a távolabbi rokontól megkülönböztetik.

A nyugati stílusú kastély legkeletebbre tolt példái az erdélyi várkastélyok és udvarházak; e mondatban talán minden benne rejlik, mi különös jellegüket megadja. Bene van a Nyugat, a nyugateurópai keresztény művészet minden stílusváltozása, amely az emlékek műformák nyújtja s amely e nagy egység részévé teszi őket; benne vannak a keleti végek, hol a magyar nemzet őrt állott a földrész kultúrájának védelmében. Ily messzire már nem jutott el a reneszánsz, a barok-rokokó vagy a klasszicizmus oly tiszta, eszmei megfogalmazásban, ahogy Itáliában vagy francia földön megfogant; hosszú utat kellett megtennie, míg Erdélyig elért, elhullajtotta néha éppen alapjellemének vonásait s felvette a transzilván világ ruháját. Nem hagyta érintetlenül a szomszédos Kelet hatása sem az erdélyi művészetet; mind az ortodoxia, mind az Izlám szelleme befolyásolta a műgyakorlat némely ágazatában – mindez azonban a kastélyépítészetben nem mutatkozik. Az ősi keleti eredetű magyarság egyik legfőbb jellemvonása azonban az erdélyi stílusfejlődés egyik döntő tényezője; a konzervativizmus ez, a réginek, a beidegzettnek kedvelése s az idegenkedés mindentől, mi újság s kipróbálatlan dolog. A magyar művészetnek jól ismertes vonása ez az ízlés-retardáció, amely a magyar lélekre mutat vissza; az erdélyi művészetben szélsőséges megjelenési formáját látjuk, szinte Ázsia évezredekben gondolkozó mozdulatlanságát, amelyet csak a nagy történelmi válságok, vulkánlökések tudtak olykor megindítani. Az erdélyi művészet magyar alapjellemét éppen e túlságos konzervativizmus bizonyítja a legékezzelőbben, a hagyományok töretlen ereje; magyarok voltak a kastélyok építetői, s magyarok a nép egyszerű fiai, akik a köveket összehordtak s a kettő között a tervező: a mérnök, a pallér vagy a tanult kőműves, ha idegen országokból, olasz, német vagy francia földről jött is, csak a tervet vagy a részletek mustráját hozhatta magával; művének szelme az erdélyi magyar levegő stílusátalakító hatását tükrözi.

A nyugati keresztény művészet első nagy építéstílususa, a román művészet, volt a legmélyebb befolyással az összes következő korok erdélyi műgyakorlatára. A félköríves stílus tömegessége, zártsága, komorsága mélyen megfelelt a befelé forduló, bizalmatlan s mindig védekező erdélyi szellemnek; e modorban indult meg a várépítés az Árpádok korában, főként a tatárjárás után s a gótika is mindvégig romános jellegű e földön. A roppant falak, a mérsékelt hangsúlyozott vertikalizmus, a keskeny ablaknyílások, a dekoráció szótalansága s kimértsége, a tér- és tömeggondolat világos érvényrejutása jellemzi az erdélyi félköríves, majd a belőle szervesen kifejlő csúcsíves építészetet s mindez kiváltkép megfelelt a várépítés elsősorban gyakorlati célzatának. Az emléanyag, ami e korokból, a XI–XV. századból fennmaradt, túlságosan elenyésző ahhoz, hogy az Árpád- és Anjoukori erdélyi várépítést behatóan megismerhessük, ámde ez nem is feladatunk; annál világosabban láthatjuk, mily mély és maradandó hatással volt e tömeges, nehézkes, súlyos falazási technika a későbbi korok kastélyépítkezéseire. Ismeretes, hogy magyar földön már a XIV. században kialakult – felsőolasz hatásra – a magyar községi, síkföldi várak ama típusa, amely négyszögű alaprajzával, az emeletes vagy földszintes négy szárny sarkain emelkedő kerek, vagy szögletes bástyákkal Erdélyben is általánosan elterjedté vált a XV. századtól kezdve; az 1437-i parasztlázadás után a királyi várak, parasztvárak, végvárak, templomkastélyok mellett nagy számban épülnek az előkelő nemesi családok várkastélyai is. Természetes, hogy a hegycsúcsokon, fontos sztratégiai pontokon épült várak alaprajza a hely megkötöttségeihez alkalmazkodott; Töröcsvár alaprajza szabálytalan ötszöget mutat, a szelindeki, barcarozsnyói, dévai várak alapzata egészen változatos poligonális s Vajdahunyad vára meg éppen francia mintákat követ. Az Árpádkori architektúrában több francia mesternév bukkan fel s az uralkodók, szerzetesrendek francia kapcsolatai révén a franciás templomépítési stílelemek, hogy joggal következtethetünk nem egy középkori erdélyi várépítő francia voltára; a hagyományok kialakulásával azonban mind világosabban elkülönül a magyar vár-

építési modor, amelyet katonai szakírók Európaszerte magyar várrendszernek neveznek; 1551-ben Sig. de Prato Vecchio említi egy várról, hogy „*munita est modo hungarico*”. Jellegzetessége a háromszoros védőöv: legkívül a sövénykerítéssel védett latorkert, aztán a betapasztott s kívülről kőfalnak tűnő palánk s legbelül a sokméretes, tömördek falakból összerótt erőd.

Az erdélyi várak nem játékszerek a gótika korában sem, a tornyok nem kecsesek s karcsúak; cicomátlan, riasztó falaik nem hivalkodásra, hanem harci elszántságra mutatnak. E tömör falak fölé mindenütt igen magas tetőszerkezetek borultak; ez az erdélyi építésmódor egyik legszembeűnőbb jellemvonása s századokon át mindmáig uralkodik. A falak nem túl magasak, de az a tetőzet; ennek egyaránt vannak klimatikus s népiségpszichológiai eredetű okai. A hegyvidék építészete különös feltételeket teremtett itten is: Erdélyben, hol a fa kimeríthetetlen mennyiségben kínálkozott építőanyagul s ahol a hatalmas fenyők között nem okozott gondot a hosszú szarufák előteremtése, a szarvazatok igen meredek, amelyekről könnyeben is csuszamlik le a rárakódott hőtömeg. Mégsem csupán a hegyvidéknek s a rendelkezésre álló fő építőanyagnak tudható be az erdélyi magas tetőzet; Svájcban, Tirolban, Skandináviában a legmeredekebb hegyek között is egyaránt alacsony lejtésű a házak fedélzete... Különleges néplélektani okok játszhatnak így szerepet az erdélyi építésmódor eme tulajdonságában: említhetnénk még a rokonságot a francia szellemmel és várépítésmóddal, hol a túl magasra emelt, bonyolult tetőszerkezetek, a felkiáltójelként kinyúló kémények igazi hazájukra találtak.

A négyszögű várkastély, tömör falaival, szimmetriátlanul elszórt, keskeny ablakaival, négyszögű, vagy franciásan kerek bástyaival mintegy kialakult típusként áll előttünk az erdélyi történelmi sorsfordulón, a gótika európai pályafutásának alkonyán, midőn Mohács után, Buda törölt kézre jutásakor Erdély önálló állammá szervezkedni kényszerült. A reneszánsz ekkor, a XVI. század közepén már túljutott a gyökérverés mozzanatain s éppen Erdélyben, a fejedelmek olaszos orientációja, Itália-rajongása foly-

tán uralkodó művészeti stílussá kezdett fejlődni; mégsem volt oly mélyreható ereje, hogy a várkastély voltaképpen struktúráját átala- kítsa, alapvető elemekkel gazdagítsa s világiasabbá tegye. Nemcsak a XVI. és XVII. század folyamán, hanem a XVIII-ik elején is divat- ban marad a négyszöges, zárt alaprajzú kastély, a sarkokon szögle- tes, vagy kerek bástyákkal s olykor az egyik szárny közepén emel- kedő kaputoronnyal; a reneszánsz csak két új, járulékos elemmel színezi az építőstílust. Az egyik a tagozás dekoratív, új modora; a kapubejárat, az ajtók, ablakok keretelésének, párkányzatának s a címerköveknek faragásában jelentkezik, a másik a fedett fa-tornác helyére lépő árka- dos udvari loggia, amely olasz forrásaiból, a XVI. századtól kezdve a főúri építészetben át a népi architektúra legked- veltebb alakzatává vált egészen napjainkig. Mindkét építésem azonban hamar átidomul a helyi modorhoz; a tagozások klasszikus mintái, a quattrocento és a cinquecento hírnökei a kolozsvári magyar kőfaragók kezén mihamar eltérnek szigorú előírásaiktól, hogy aztán a népművészet elemeivel egybeolvadva félreismerhetet- lenül erdélyi ízt öltsenek. Az udvari tornác alacsonyra húzott bolt- ívei sem karcsú, Vitruvius, vagy Palladio előírta pillértörzsekre s elegáns márványoszlopokra támaszkodnak, hanem vaskos, tömzsi, kihasasodó, hazai módra jó biztonságosan rakott kőlabakra; a beho- zott forma, bármily kecses légyen is, elnehezül a Maros, Szamos, Küküllő völgyében, a Bethlen Miklós jobbágyainak kérges kezén. Még oly magyaros formák is, mint amilyen a felső olasz forrásból fakadó s főleg a Felvidéken meghonosult pártázatos, arkatúrás oromzat- kiképzés is gyér példákat őriz, mint Gyergyószárhegy, Töröcsvár, Ebesfalva, Uzon vagy Keresd műrészletei; éppen Bethlen Gábor nevezetes fehérvári Friss Palotájának sorsa bizonyítja, mily nehézkes volt az átültetett virágok teljes kibontakozása a hűvös, borongós klímájú erdélyi levegőben. Kétségkívül a legékesebb erdélyi reneszánsz építmény volt ez a minden művészeti pompával díszített fejedelmi rezidencia, Bethlen kultúrrepresentációjának megtestesülése; alacsony lejtésű, pártázatos oromzatú tetejét azon- ban utódja, az öreg Rákóczi György lehányatta s hazai módra „szép

magos szarufás cserép alatt való héjjazatokba” emeltette, mivel, mint Szalárdi írja, „noha nagyobbára a csatornák pléhvel, ónnal egyberaggatva s borítottatva volnának, de hogy mégis csorgának s a szép fris drága menyezetű házakban miatta károk volnának...” Fehérvár éghajlata ugyan nem nevezhető erdélyi vonatkozásban túl ridegnek s Rákóczi maga is „beszärmazott”, pataki úr volt; mindez azonban csak erősíti a tételt, mily erős s megingathatatlan volt a helyi építőhagyomány, amely „szép” tetőnek csak a magast tartotta s mennyire üvegházi virág volt e zord földön ez az elkésett, XVII. századi reneszánsz elegancia s kecsesség, s éppen az annyit elpusztított Fehérváron! Erdélyi építmény, amely az elemek s az emberi indulatok rombolásának nem tudott eléggé ellentállani, tiszavirágéletre ítéltetett.

A fejedelemség korának olasz fundátorai, az olasz stílust meghonosító magyar kőfaragók a reneszánsz kastély építészetére mégis rányomták Itália bélyegét; a tömegkompozícióban azonban a román és gótikus stíluskorból öröklődő franciás elemek nem tűnnek el a XVI–XVII. században sem. Az 1592-ben épült szentbenedeki kastély alaprajzában s tetőkiképzésének szeszélyes, változatos körvonalrajzában Chambord távoli rokona; Küküllővár, Bonyha, Ózd kastélyai, a XVII. század szülöttei, a tömör épületmag sarkára ragasztott négy kerek toronnyal a legfranciásabb szellemet képviselik, Le Lude, Azay-le-Rideau, Gençay vagy a St. Agil-i várkapu visszhangját. Francia fundáló nevét ugyan egyet sem hozott napfényre mindedig a levéltári kutatás, de a politikai és művelődéstörténeti egyezések a XVII. század Európájában már vezetőszerepet játszó francia szellemnek mind mélyebb térhódítását jelzik Erdély földjén. Bethlen Gábor nyugati szövetségei adják itt a kiindulópontot s ennek I. Rákóczi György 1643-ban kötött svéd-francia szövetsége még erősebb színezetet ad; a XVII. század második felében Erdély már XIV. Lajos Habsburg-ellenes politikai szövetségálózatának függvénye s éppen Bethlen Miklós példája bizonyítja, hogy nemcsak a francia életmód és világnézet, hanem a francia építőművészet is újra otthonra talált Erdélyben.

Mielőtt behatóbban vázolnánk ezt az erdélyi franciásságot, amely a XVIII. században a művészetre már általános befolyással volt, érdemes szemügyre vennünk azt a felvethető kérdést; miért nem nyilvánul meg félreismerhetetlenül a fejedelemség korának romantikája, a kastélyépítést irányító társadalmi réteg lelki szélsőségessége a XVI–XVII. század erdélyi művészetében? Miért nem képeződik le a kor történeti lelke az alkotások formai alakulásában, miért nem a szenvedélyesség igazi stílusa, a barok a XVII. századi művészet vezérszólama? Valóban, ellentmondásnak tűnhetnék fel e szűkszavú, változatlanul tektonikus jellegű építészet a történelem vad hullámverései közepette s csökkentebb értékűnek mutatná a mecénás lelkiségének befolyását az alkotó művészre, mint ahogy azt előbb is oly határozottan hangsúlyoztuk.

Nézzük előbb a reneszánsz-embert, a gyiloktól, méregtől nem irtózó, Macchiavellit bibliaként forgató, vérben fürdő s tündöklő pompában élő condottierit vagy herceget, ahogy Itáliában írt karddal történelmet s teremtette meg minden idők legnagyobb művészetét. Ezt a princeps-típust másolták a Báthoryak s azok az erdélyi urak, kik csak a sors végzéséből nem ülhettek be a fejedelmi székbe; az építőművészet műformait azonban nem a gyarló szenvedélyek alakították ki, hanem Leonbattista Alberti, Brunelleschi. Bramante messzevilágító génuszai, a sírjából kiásott klasszicitás új életre kelt törvényei. A művészeti korstílus ereje egyetemlegesebb s népi-nemzeti sajátságokon felülemelkedő érvényű volt mindenkoron; egy-egy forróvérű erdélyi úr, Báthory Gábor, Kendi Ferenc vagy Zólyomi Dávid új ízlést, új építészeti törvényeket kőfaragóinak át nem nyujthatott. S ha végignézzük a nagy erdélyi mecénások névsorát, nem a lázas indulatú, vérben fürdő férfiakkal találkozzunk itt, hanem éppen azokkal, akik az erdélyi szellem másik végétét, a higgadt megfontolást, a józan elmejárást s a csüggedetlen teremtő akaratot építették be kastélyaik kövébe. Fráter György, Bethlen Gábor, Rákóczi György e kor legnagyobb vár- és kastélyépítői, éppen azok, akik az erdélyi állam alapját megvetették vagy azt európai tekintélyre emelték. Általános emberi jellemvonás tük-

röződik ebben vissza s mély tanulság: a műemlék az alkotó ember, a konstruktív államférfi monumentuma, azoké, akik önmaguk személyi kiválóságának hirdetését kövekbe merevítve akarták utódaikra hagyni; a védekezés olthatatlan erdélyi ösztönét s a célszerűség szempontjait itt újólág emlékezetünkbe vessük. Ahol azonban mégis volt idő s mód, viszonylagos nyugalom nyílt pompát kifejteni, ott meddő kategorizálás volna a szellemben, különlegesen reneszánsz vagy sajátosan barokk vonásokat keresni. A pompakedvelés, a reprezentálás vágya, az építkezés nagyszerűségének akarása nem csupán reneszánsz vagy barokk jelenség, épp így antik, gótikus, klaszszicista s modern mozzanat lehet; egyetemes emberi ösztön, hogy a felülkerekedő, a hatalomra jutott, erejének vagy vagyonának nagyszerűségét érzékeltetni akarja. Itáliában egyaránt pompázatos a velencei Szent Márk, a román katedrálisok homlokzata, a milánói dóm, a reneszánsz s a barokk; Erdélyben is nemzeti alapjellemtvonásokat vesz fel minden korstílus, szófukar, méltóságos a reneszánsz vár s lehiggadtan hűvös a XVIII. századi barokkastély. Reneszánsz- s barokkutatók terméketlen polémiája az az elhatárolási törekvés, ahogy bizonyos korokban s éppen a magyar történelem és művészet XVII. századában majd a reneszánsz, majd a barokk uralgását akarja bizonyítani. Erdély „aranykorának” építéstílus a régibb hagyományokkal átítatott reneszánsz, korszelleme azonban, abszolutista államberendezkedésével már barokk jelenségeket mutat; Bethlen Gáborról, a reneszánsz stílusú erdélyi építészet legnagyobb mecénásáról Szekfű Gyula már eléggé bebizonyította, mily kimagasló képviselője volt államelméletében, politikájában, reprezentatív törekvéseiben s még leveleinek stílusában is a XVII. századi barokknak. Fundátorainak, kőfaragóinak stílus a még a telivér reneszánszban gyökeredzik, de, mint fejedelem, már korának igazi fia; ám, ha „modern” stílusú, barokk faragványú szószéket s orgonát állítattott, mint a fehérvári dómba, papjai, mihelyt lehunyta szemét, elhordatták onnan őket. Bármily nagy egyéniség volt s újíto szellem, egymaga nemzetének konzervativizmusát meg nem ingathatta; a hagyomány tehetetlenségi nyomatékának ereje lehúzta teremtő

akaratának nekilendülését. Utódjának, Rákóczi Györgynek, eszéágában sem volt a fehérvári reneszánszt barokká korszerűsíteni s a sok erdélyi aranyat inkább Sárospatakra hordta... A rendezettség boldog korának lealkonyultával aztán lehanyatlak a művészet, a pusztítások eltörlik Fehérvár fényét, az anyagi nyomorúság ólomsúlya lehúzza a legszárnyalóbb mecénási álmokat is s midőn a principátus agonizál Kemény, Rhédey, Barcsay, Apafi alatt s megrendül az ozmán kolosszus uralma magyar földön, szó sem lehetett oly kastélyépítő pompáról s szemkápráztató csillogásról, mint aminőt ugyanekkor a Napkirály a messzi Nyugaton szerteárasztott..

XIV. LAJOS korstílusa mégsem múlt el hatástalanul az erdélyi kastélyépítés művészetében; legfontosabb XVII. századvégi emlékünk, a bethlenszentmiklósi kastély köveiben is képviseli azt a franciás szellemet, amely ekkor mindjobban beleivódott az erdélyi urak lelkébe, magatartásába s az ország művelődési irányzatába. Bethlen Miklós, kit kortársai különben is egészen franciásnak tartottak, kastélya tervezésében is érvényesítette azokat az emlékeket, amelyekkel franciaországi tartózkodása alatt gazdagodott szemlélete. Bár a Küküllő partjára nyíló nagy tornác nem annyira Blois vagy Laroche-foucauld, mint Velence, Vicenza s általában az olasz, nyílt loggiájú homlokzatok hatása alatt fogant meg lelkében – az alaprajz franciás elrendezése, a részletek tisztult klasszicista zamata, a bejárati oldálnak Bullant remekéhez, Chantilly kastélyához való hasonlatossága, a szentmiklósi földszinti ablakok Louis XIV. szemöldökdíszre mind a franciás emlékeket idézi. Bethlen Miklós eklekticizmusa az olasz s a franciás klasszicista elemeket egybeolvasztotta saját önálló elképzelésével; a hagyományos európai építőiskolától eltérő, sehol nem látott arányok s különös részletformák – mint az árkádok végéről hiányzó féloszlop, vagy az ikerkonzolok – egyaránt sajátosan erdélyi magyarrá alakítják a kastélyt. A hazai építésmódnak lehetett szerepe abban is, hogy a föld-

szinti árkádsornak, szinte nyomott alacsonyságát a jóval magasabb emeleti loggia koronázza; Erdélyben a kastély ura s családja csaknem mindig az emeleti részt foglalta le magának – szemben a francia, osztrák divattal – mert azt biztonságosabbnak tartotta, az idegenektől nehezebben megközelíthetőnek. Ez az elrendezés a barokkori kastélyoknak is közös vonása s az óvatosság, tartózkodás erdélyi szellemének folyománya.

A bethlenszentmiklósi nyílt loggia forradalmi lépés volt a zárt homlokzatú helyi kastélyépítésben; hatása azonban csak később, a gubernium korának művészetében mutatkozott; építése idején, a XVII. század hetvenes éveinek zavaros viszonyai között teljesen hatástalan maradt. Nem is Bethlen Miklós voltakép az első aki a homlokzatra árkádsort épít; megelőzi ebben az ízig-vérig velencei Serena, aki Radnóthoz nyílt loggiát ragaszt, amit aztán befalaznak, mert nem illik a vár biztonságához ... A klasszikus stílusú tornácnak még nem jött el ekkor az ideje, amint a barok kastélytípus is oly nehezen honosodik meg Erdélyben. Több oka van ennek: a legelső az annyit hangsúlyozott erdélyi konzervativizmus, az idegenkedés minden újdonságtól, aminek Apor Péter *Metamorphosisa* a legbeszédesebb foglalátja; a történeti viszonyok sem kedveztek a barok művészet korai érvényrejutásának. Bethlen Gábor kezdeményező szellemét nem folytatják utódai; a török, kettévágva a Kárpátmedencét, mereven útját szegte a nyugati építéstílus XVII. századi beáramlásának. A politikai vesztegzáron is túljutott francia hatás pedig – Bethlen Miklós esete is mutatja – nem a telivér barokot, annak olasz, vagy német változatát juttatja el ide, hanem a kimért, hideg Louis XIV-i klasszicizmust. Mikor aztán Erdély politikailag a Habsburgok uralma alá kerül s a barok művészet a XVIII. század első tizedeinek kezdeményezése után teljes uralomra jut, megint csak különleges okokból válik lassan népszerűvé. A barok fellépése az újjáéledő katolicizmussal és annak egyházi művészetével függ szorosan össze; az első barok emlékek a templomok s azoknak berendezési tárgyai. A többségében protestáns Erdély pedig ellenszenvvel fogadta a régi hatalmába vissza-

helyezkedő római hitet, annak minden járulékával egyetemben; csak fűtötte ez ellenérzést az erdélyi urak osztrákgyűlölete, a Cserei és Apor megfogalmazta transzszilvanizmus, amely inkább merengett el a bethlengábori aranykor nemzeti függetlenségének emlékein, mintsem hogy örömmel hajtsa nyakát a bécsi járom alá. A „náj módi” fogalmához tartoztak – főleg egyházi tekintetben – a barokk építőformák is, amelyet a birodalomból, osztrák, cseh, bajor földről jött kőfaragók s pallérok honosítanak meg; az erdélyi vezető réteg közszelleme, amelyet a franciáság és velejárói, a francia nyelv ismerete, a memoáriróladalom formáinak elterjedése a Rákóczi-korban már teljesen átítatott, hűvösen és tartózkodva fordult a bárók díszítő- és épületformák felé. Érdekes szellemtörténeti jelenség ez, midőn egy nép uralkodó társadalmi osztálya minden rokonszenvével Gallia felé tekint, ugyanakkor annak művészetével nehezen barátkozik meg, mert a közvetítő, a habsburgi udvar, maga is Párizs ígézetének rabja, politikailag és vallási tekintetben nem szívelt tényező volt...

Míg a magyar haza központi és dunántúli részei, kizárólagos és erős hatása alá kerültek a dinasztikus bécsi művészetnek, a kastélystílusban is; az erdélyi barokk sokkal több érintkezési pontot talált e modor ősforrásával, a franciával. Többízben jellemeztük már az erdélyi barokk általános vonásait, viszonylagos szótlanságát, hűvösséget, tartózkodó dekorativitását, a hajlékony tömegkompozíciótól való idegenkedést s azt az erdélyiességet, amelyet épp úgy magábaszívott, mint stíluselődjei; egy szóval klasszicizálónak nevezhetnénk mindezt, amely épp úgy találkozott ekkor, a XVIII. században, e bővérű stílus kifáradásával, mint ahogy kiütközött belőle a francia rokonság, a deklamálástól s a hamis pátosztól való idegenkedés s ahogy elvaskosodtak, elnehezdedtek műformái a viszonylag kezdetleges építésviszonyok következtében. Az osztrák barokk erdélyi hatása a katolicizmus egyházművészetében különben is jóval szembetűnőbb, mint a kastélyépítkezésben s végeredményben az egész császári udvar Párizst másolta, Schönbrunn Versailleset utánozta, Mária Terézia legszívesebben franciául beszélt – ugyan-

akkor, amidőn Bod Péter szinte gúnyosan írja *Magyar Athenásának* előszavában azt a szállóigévé vált mondatot, hogy Erdélyben – amely franciásságával még Bécsen is túltett – „ezután talán az oláh gyermek is franciául kezdi el bölcsőben való sírását...” A jozefinizmus franciaimádatát, a francia nyelv, műveltség, ruházkodás, modor XVIII. századi bécsi divatját s a felvilágosodás eszméinek terjedését csak megtetézte aztán a nagy forradalom hatása s utána az Empire ragyogása, amely szinte a gubernális kor végéig Párizsra függesztette egész Európa szemét. Nem csoda így, hogy a voltaképpeni kastélyépítészet Erdélyben a helyi hagyomány és a francia ízlés elegyedését mutatja, amin a tervező, vagy a kivitelező, eleinte német származású pallérok vagy kőfaragók keveset változtathattak.

A XVIII. századi magyar kastélyok szinte általánosan ugyanazt a tömegmegoldást képviselik, a hátranyúló szárnyakkal vagy a *cour d'honneurrel*, sarokpavillonjaikkal s manzardtetőzetükkel; berendezésük modorát is a régence, a XV., XVI. Lajos-stílus, majd az empire bécsies ízű árnyalata határozza meg. Erdélyben azonban a fejlődés menete nem ily egyöntetű. A gazdasági viszonyok a XVIII. század beköszöntekor különben sem kedveztek a nagyszabású építkezéseknek s nem is akadt oly kiemelkedő főúr, kinek ez lett volna a legfőbb gondja; az úttörő Bethlen Miklós osztrák rabságban fejezte be életét 1716-ban, Teleki Mihály holtan maradt a zernyesti csatatéren; Apor István, bármekkora vagyont gyűjtött is össze, új kastélyt nem épített, csak Altorját díszesítette, Bánffy György, a gubernátor pedig meg volt elégedve Gyalu várával s ott rendezett pazar ünnepséget. A század első alkotásai inkább átépítések, barokizálások, a reneszánsz kapuzatok és ablakkövek közé szinte észrevétlenül elegyedő barokos formák; a sarokbástyához ragaszkodnak az erdélyi urak. Szentbenedek kaputornya az 1720. év körül készül; az első barokkastély, a kapjoni, négy kerek bástyával szegélyezett udvar közepén magasodik s Déva Magna Curiája is, midőn barok díszítő részletekkel gazdagodik, megőrzi

a régi szerkezetet s éppen Bonchida, a legnagyobb rokokó részletekkel és toldásokkal, lényegében minden másnak nevezhető, mint barokkastélynak. A legkülönbébb alakzatokban épülnek az erdélyi bárók, rokokó és copf-ízlésű kastélyok és kúriák s éppen midőn a legsűrűbben nőnek ki a földből, a század vége felé, akkor kezd kedveltté válni rajtuk a Bethlen Miklós kezdeményezte homlokzati tornác. A manzardtető ugyancsak magasra emelkedik fölöttük, mintha egyenesen erdélyi barátainak találta volna ki Párizs ezt a sokemeletű szarvazatot; a rokokó díszítőformák magyar népies elemekkel keverednek, a pavillonokon lőrések emlékeivé szűkülnek az ovális ablakok, a francia parkokat meg az erdélyi flóra szindús virágai árasztják el. 1771-et írunk már, midőn az első, igazán francia tömegkompozíciójú kastély, a geryeszegi, épülni kezd, a bethlenszentmiklósi Gallia-imádó szellem és architektúra-rajongás folytatójának és egyenes örökösének, Teleki Józsefnek irányításával, aki Voltaire-rel és Rousseauval levelezett; franciás emlék ez, Vau-le-Vicomte távoli rokona, a pestkörnyéki magyar nemzeti rokokó Erdélybe szakadt alkotása s mégis olyannyira idevaló, szűk, árkádos tornácú udvarával, hűvös, klasszicizáló zamatával, halkszavú dekorációjával s roppant manzardkupolájával.

Cseppet sem előírászerű, külföldet szolgálai másoló kastélyépítészet ez, ami kibontakozik előttünk a XVIII. század folyamán; az egymás mellett élő rokokó, a jozefinizmus s a XVI. Lajos-stílus híven megőrzi s fel-felújítja elődeinek nem egy elemét, felszívja a népies építészet és díszítőmódor helyi sajátosságait s a század végén csak gazdagodik a kibontakozó klasszicista építészet műformáival. A reneszánsz árkádok, mintha a „Hochbarock” nyomtalanul tűnt volna el a világban, a század végén általánossá válnak s az oszlopos, immár világosabban empire-jellegű udvari és homlokzatkiképzéssel váltakoznak. Görög ősképekre visszanyúló, de olykor átkarolhatatlanul vaskos s alacsony oszlopsorok hordanak súlyos manzardtetőket XIX. századeleji kúriákon; a dupla, sőt triplatető, ha már polgárjogot nyert, nem egykönnyen adja fel szerzett jussát. Bár itt is eltűnik a reprezentatív, ünnepélyes barok

behajtó s a kiugró oszlopos tornác uralja a homlokzatot, a timpanon csúcsa szinte egyenlőszárú háromszöggé magasodik fel, egymáshoz közelebb nyomulnak az oszlopok, szűkebb a bejárat s ritkán kínálkozik a hívogató felhajtó útja. Erdélyivé hasonul át a palladiánus ízű, olasz s angol hatások alatt kibontakozó klasszicizmus is s hamar tért hódít az angol park szentimentális divatja, amely az erdélyi emberhez, aki oly misztikus átlényegülésben s busongó lélekkel forrott össze a természettel s a vadregényes tájjal, sokkalta közelebb állott a korábban dívó francia kert szabályosra nyírt geometriájánál.

A napóleoni s a ferenci kor sem hozott jobb időket az erdélyi kastélyépítésre, mint az 1600 körüli vérzivataros világ, a II. Rákóczi György óta megbomlott hatalmi egyensúly, vagy a XVIII. századi gyarmatosító s leszegényítő bécsi államvezetés. Oly alkotások ekkor Erdélyben, mint a Dunántúl vagy Pestkörnyéken, el sem képzelhetők, de mindaz, a sok-sok klasszicista kúria, ami mégis felépült, a nemzeti művészet tekintetében nemkevésbé becses és jelentős. Művészettörténetünk szempontjából a romantika néhány korai alkotása – mint Bonchida nyugati szárnya – is tanulságos monumentum, ám a század közepétől kezdve s kivált a kiegyezéstől napjainkig éppen nem szívderítő idők járnak Erdély kastélyaira. Megindul a stílusegyvelegek áradata, amelyek a régi emlékeket történelmi képükből kivetkeztetik; új s új kastélyok épülnek sorra, amelyek nem kegyelmeznek a régi maradványoknak s tervezőiknek fogalmuk sincs a helyi építőhagyományról. A bővítések, emelet-ráhúzások, modernizálások megsemmisítik a történelmi alkatot s megindul, kivált századunkban, a földig bontások szívszorító sorozata. Évről-évre eltűnik egy-egy régi erdélyi kastély vagy udvarház; huszonkét év többet pusztított el korunkban, mint egész századok régente s félő, hogy mind s mind több marad – s még jó, ha marad – a régi fénykép, kopott képeslap, sárgult daguerrotypia, vagy néma levéltári adat, mintsem kőfal: ház, ott-hon, ősi fészek s műalkotás, mely történelmet hirdet, elmúlt idők művészetéről beszél s a nagy nemzetségek szakadatlan folytonosságát.

gáról tesz vallomást. Az élet nem áll meg, merengve visszanézni; épül Erdélyben út, vasút, gyár, állomás, kaszárnya, városi palota, templom, falusi ház és iskola, de kastély? – aligha többé. A kastély már maga a történelem.